

סרן הרב דודי גרינפלד, מפקד בית המדרש להלכה²

שימוש במים בשבת במערכת שמותקנת בה משאבת מים

ראשי פרקים

א. תיאור המציאות	ו. מתי גרמא נחשב למלאכה – מחלוקת הראשונים
ב. שימוש במים באופן שלא יפעיל בהכרח את המשאבה – 'ספק פסיק רישא'	ז. דעות האחרונים על מכשירי גרמא
ג. שימוש במים באופן שבהכרח יפעיל את המשאבה - גרמא	ח. לפתוח הברז כשאין מחשבתו על המשאבה
ד. הפעלת המשאבה על ידי פתיחת הברז – כוח ראשון או כוח שני?	ט. סברות נוספות להקל
ה. פעולה שנעשית כדרכה האם היא גרמא – מחלוקת האחרונים	י. הוצאת מים מברז שמפעיל משאבה בלא גרמא
	יא. הלכה למעשה

א. תיאור המציאות

במבנים רבים, בפרט במבנים רבי קומות, או מקומות גבוהים ומרוחקים, לחץ המים נמוך, ועל כן זרימת מים איטית. כדי להתגבר על בעיה זאת, מותקנות בבניינים אלה משאבות שמגבירות את לחץ המים. ישנם שני סוגים של משאבות בעלות דפוסים פעולה שונים:

משאבות on/off: משאבות אלו הינן משאבות בעלות שני מצבים בלבד – פעילות מלאה או כיבוי. כאשר נעשה שימוש במים בכמות המצריכה את פעולת המשאבה, הרי שהיא נדלקת, וכשאין שימוש במים ואין צורך במשאבה, היא נכבית. במשאבות אלו מותקן "מיכל התפשטות" (ראה להלן).

משאבות בעלות תדר משתנה: על מנת לחסוך בחשמל, פותחו משאבות 'חכמות', הפועלות על פי מידת הצריכה בפועל. כשצריכת המים מועטה, המשאבה פועלת בעוצמה נמוכה, וככל שעולה הצריכה, גוברת עוצמת פעולת המשאבה. במקומות רבים מותקנת יותר ממשאבה אחת מסוג זה, כך שכשהצריכה גבוהה במיוחד, מופעלת

2. סוגיית משאבות המים נידונה בבית מדרשה של הרבנות הצבאית, והשתתפו בה גורמים רבים, ביניהם סא"ל (במיל') הרב ישי איתן, רס"ן (במיל') הרב רוני אהרון והרב חנניה שפרן, וכמובן חיילי בית המדרש. נציין במיוחד את עבודתו המקיפה של רב"ט (במיל') הרב שלום פרידמן, שסייע רבות בליבון הסוגיא, מצידה המציאותי וההלכתי כאחד.

משאבה נוספת. כמו כן, על אף שבעבר התקינו משאבות אלו ללא מיכל התפשטות, כיום מכירים בערך של מיכל ההתפשטות גם למשאבות בעלות תדר משתנה, ולכן בחלק מן המקומות ישנן מיכלים גם למשאבות בעלות תדר משתנה.

"מיכל התפשטות" (מכונה גם "אוגר לחץ", "הידרופור" ו"הידרובוקס"): מיכל ההתפשטות מחובר אל מערכת המים, כך שהמים שעוברים דרך המשאבה לכיוון ברזי הצריכה, עוברים דרך המיכל. בתוך המיכל ישנו בלון גומי מלא אוויר. המים שנכנסים למיכל לוחצים על בלון האוויר, וימכווצים את האוויר לשטח קטן. האוויר דחוס בבלון, וכתוצאה מכך נוצר לחץ בתוך הצנרת. כשנפתח זרם המים, הבלון הדחוס מתרחב עם קצב זרימת המים, ובכך תורם הבלון להמשכיות של לחץ המים בצנרת, ומעכב את הצורך בהפעלה נוספת של המשאבה.

מפסק זרימה או מפסק לחץ: ישנו הבדל בין דרכי הפעולה של המפסקים הקיימים במערכת. מפסק זרימה נמצא בין המשאבה לבין ברזי הצריכה, וכשיש זרימת מים המפסק פועל בצורה מיידיית על המשאבה. גם מפסק לחץ נמצא בין המשאבה לברזי הצריכה, אך השפעתו על המשאבה אינה בהכרח מיידיית כמפסק הזרימה, אלא רק לאחר שהלחץ ירד מתחת לסף מסוים נוצר חיבור בין המגעים והמשאבה מתחילה לעבוד.

'חיישני לחץ': למערכות החכמות ישנן בחלק מן המקרים חיישני לחץ. חיישנים אלו אינם פועלים כמפסק, אשר הוא עצמו מהווה את סגירת המעגל החשמלי, אלא באופן קבוע החיישן שולח אות קבוע אות קבועה לבקר האלקטרוני 'המדווה' לו על עוצמת הלחץ בצנרת. כשהעוצמה מגיעה לרמות המוגדרות מראש, הבקר מפעיל את המשאבה או מכבה אותה, וכן מגביר או מנמיך את עוצמת התדר האלקטרוני כפי הנדרש.

בבדיקה שערך מדור הלכה וטכנולוגיה של הרבנות הצבאית, במוצב שמותקן בו מיכל התפשטות קטן, התברר שלאחר יציאה של כשלושה ליטר מים, המשאבה מופעלת מחדש. עוד התברר שברוב היום המשאבה פועלת ברצף, ורק בזמנים שצריכת המים מועטה (כגון בלילה) המשאבה כבויה בתדירות גבוהה.

ב. שימוש במים באופן שלא יפעיל בהכרח את המשאבה – 'ספק פסיק רישא'

כפי שהתבאר לעיל, ישנן מערכות ומצבים בהם הוצאת המים לא תגרור בהכרח הפעלת משאבה, כגון כאשר משתמשים במעט מים (למשל לשתיה), או כשמותקן מיכל התפשטות די גדול ביחס לסוג הצריכה. יש לדון האם פותח הברז צריך לחשוש לכך שפתיחתו תגרום להפעלת המשאבה, או שרשאי הוא לפתוח את הברז כדרכו בחול, כיוון שאיננו מתכוון לכך.

הלכה פסוקה היא בשו"ע³:

"דבר שאין מתכוין, מותר, והוא שלא יהא פסיק רישיה. הלכך גורר אדם מטה, כסא וספסל, בין גדולים בין קטנים, ובלבד שלא יתכוין לעשות חריץ".

הרי, שאין איסור לעשות פעולה מותרת, שיתכן ותיגרר מממנה פעולה האסורה, כאשר אינו מתכוון לכך ואין ודאות מוחלטת שתגרם פעולת האיסור, היינו אין זה 'פסיק רישיה'.

הפוסקים דנו, האם היתר זה נוהג דווקא כאשר אין תלות מוחלטת בין הפעולות, ואין כל הכרח שהפעולה המותרת תגרור את זו האסורה, או שהוא הדין כאשר בהינתן תנאי מסוים בהכרח תיגרם פעולת האיסור, אלא שלא ידוע לפועל האם תנאי זה התקיים.

הט"ז⁴ חידש, שמותר לסגור תיבה של זבובים, כאשר מסלק את הזבובים שאותם הוא רואה, ואינו צריך לחשוש לכך שנותרו זבובים בתוך התיבה כך שסגירת התיבה תגרם לצידתם:

"אפילו אם תאמר דבודאי הוה פסיק רישיה ואסור, מכל מקום בספק אם יש שם זבובים יש להתיר, דשם אין פסיק רישיה כי זה הוה ספק פסיק רישיה, והוה דבר שלא במתכוין ומותר".

מבואר מדברי הט"ז, שאף שסגירת התיבה כשיש בה זבובים תוביל בהכרח לצידתם, רשאי לסגור את התיבה, כיוון שיתכן ולא מצויים כעת זבובים. יתירה מזאת, נראה מדבריו שאף כשמסתבר מאוד להניח שבפעולתו תיעשה מלאכה, בכל זאת יש להתיר משום שאינו יודע זאת בוודאות, וכן הכריעו למעשה רבים מהאחרונים⁵.

אולם יש מהאחרונים שחלקו על הט"ז, והובאו דבריהם בביאור הלכה⁶:

"ולוא דבריו הסברא להיפוך, דאם האיסור יעשה בודאי על ידי המעשה [היינו הנעילה], אך ספק הוא אם יש כאן איסור [היינו דבר הניצוד], הו"ל ספיקא דאורייתא, ושם בגרירה שאני, דמספקא לן על דבר אחר היינו החריץ הנסבב על ידי פעולתו, ולכך מותר דבר שאינו מתכוין, דאפשר שלא יעשה החריץ, מה שאין כן בענינו, דספק הוא על עצם הנעילה אם יש בזה מעשה צידה, הוי כשאר ספיקא דאורייתא".

לדעת אחרונים אלו, בניגוד לדעת הט"ז, במקרה שיש ספק אם פעולה מסוימת

3. או"ח סימן שלז סעיף א.

4. סימן שטז ס"ק ג.

5. מסקנת הביאור הלכה שם, מבוא לספר שמירת שבת כהלכתה, פרק א סעיף טז.

6. סימן שטז סעיף ג ד"ה ולכן.

כרוכה במעשה איסור, יש להימנע מלעשותה על פי הדין, משום שספיקא דאורייתא לחומרא. אולם כאשר החשש אינו אלא שתבצע מלאכה האסורה מדרבנן, אין איסור גם לשיטת האחרונים המחמירים, על פי הכלל ספק דרבנן לקולא, וכפי שכתב הביאור הלכה:

"ובענינו לענין זבובים אין נ"מ בזה, דהכא בלא"ה אינו אלא איסור דרבנן דהו"ל דבר שאין במינו ניצוד, וא"כ הוא ספיקא דרבנן".

לאור זאת, נראה שפתיחת זרם המים, באופן שלא בהכרח יוביל להפעלת המשאבה, מותרת לכל השיטות, כיוון שגם לו תופעל המשאבה לא תגרם מכך אלא פעולה חשמלית בלבד, שאנו דנים אותה למעשה (בצה"ל) כמלאכה האסורה מדרבנן בלבד.⁷

אמנם, יש מקום לפקפק בהיתר זה, כיוון שהיתר 'ספק פסיק רישיה' נאמר דוקא במי שאינו מתכוון לפעולה האסורה, אולם כאן, שלעיתים לא תתאפשר כלל הוצאת המים בלי שתופעל המשאבה, יתכן ויש לדון את כוונתו להוציא את המים ככוונה להפעלת המשאבה. אף על פי כן נראה שיש להתיר זאת, כיוון שפעולת הוצאת המים אינה מכריחה את הפעלת המשאבה אלא בחלק מהמקרים, ואילו במצבים אחרים יצאו המים גם ללא משאבה, על כן יש לדון זאת כשתי פעולות נפרדות, ואין לראות ככוונה להוציא מים כוונה להפעיל את המשאבה.

ג. שימוש במים באופן שבהכרח יפעיל את המשאבה - גרמא

לעיתים השימוש במים בהכרח יגרום להפעלת המשאבה, כגון במשאבות שלא מותקן בהן מיכל אגירה, או כשנעשה שימוש מרובה במים (כגון לצורך רחצה). במקרים אלו לא ניתן להתיר את השימוש במים על סמך המתבאר בסעיף ב. להלן נדון האם פתיחת הפעלת המשאבה בעקבות פתיחת זרם המים נידונה כגרמא, והאם ניתן להתיר זאת מטעם זה.

במסכת שבת⁸ מבואר שמותר לכבות דליקה בשבת בגרמא, וכן פסק השולחן ערוך⁹:

"תיבה שאחז בה האור, יכול לפרוס עור של גדי מצידה האחר שלא תישרף. ועושים מחיצה בכל הכלים להפסיק בין הדליקה, אפילו כלי חרס חדשים מלאים מים, שודאי יתבקעו כשתגיע להם הדליקה, דגרם כיבוי מותר".

וכתב על כך הביאור הלכה¹⁰:

7. תורת המחנה חלק ב פרק מג תשובה ג.

8. דף קכ, ב.

9. סימן שלד סעיף כב.

10. שם ד"ה דגרם כיבוי מותר.

"לאו דוקא כיבוי, דהוא מלאכה שאינה צריכה לגופה, דאפילו בכל מלאכות הדין כן וכנ"ל".

הפוסקים נחלקו בגבולות ההיתר, דעת הרמ"א¹¹ שההיתר מוגבל למקום הפסד, אולם השו"ע לא סייג את הדין בפירוש, ועל כן נקט הגר"ע יוסף¹² שלדעת השו"ע יש להתיר גרמא ללא סייג.

מעבר לכך, גם להולכים בשיטת הרמ"א, כתב הגרש"ז אויערבך¹³, שבאיסורי דרבנן יש להתיר גרמא גם שלא במקום הפסד. והסכים להקל בזה במקום צורך בספר מנוחת אהבה¹⁴.

לאור זאת, אם נדון את פתיחת הברז כגרמא בלבד להפעלת המשאבה, ממילא נוכל להתיר זאת גם כאשר פתיחת הברז גורמת בהכרח להפעלת המשאבה, מה גם שעלות התקנת 'התקן שבת' על המשאבות מרובה ביותר, ויש לדונה כמקום הפסד.

פתיחת הברז אינה פעולה אקטיבית להפעלת המשאבה, אלא מסירה מונע, ובכך גורמת להפעלת המשאבה. להלן נדון האם פעולה זו נידונה כמעשה ישיר או כגרמא.

ד. הפעלת המשאבה על ידי פתיחת הברז – כוח ראשון או כוח שני?

במסכת סנהדרין¹⁵ מבואר שהמסיר מונע וגורם ב'כוח ראשון' להריגה, חייב מיתה כדין רוצח:

"אמר רב פפא האי מאן דכפתיה לחבריה ואשקיל עליה בידקא דמיא, גירי דידיה הוא, ומיחייב. הני מילי בכח ראשון, אבל בכח שני גרמא בעלמא הוא".

לדעת המחזה אברהם¹⁶, בשבת מותרת כל הסרת מונע ואפילו בכוח ראשון, משום שדרך הפעולה במשכן היה במעשה ישיר ולא בדרך של הסרת מונע. אולם בשו"ת מנחת שלמה¹⁷, הקשה על דבריו מדין הפותח את הדלת בפני הנר כשנושבת רוח, שחייב על כיבוי כפי שמבואר בשולחן ערוך¹⁸, אף שאינו אלא מסיר מונע, וראה בשו"ת יביע

11. שם.

12. שו"ת יביע אומר חלק י או"ח סימן כו; ובספר חזון עובדיה שבת חלק ו הלכות המכבה והמבעיר הערה יז.

13. מנחת שלמה חלק א סימן י אות ו.

14. חלק ב פרק א סעיף טו.

15. דף עז, ב.

16. סימן מב.

17. חלק א סימן י.

18. סימן רעז סעיף ב.

אומר¹⁹ שישב זאת בכמה דרכים. להלכה נראה שקשה לסמוך על סברתו לחוד, הואיל ולא הוזכרה סברא זו בפוסקים נוספים, וכן נראה שנקט הביאור הלכה²⁰, ולכן יש להתיר רק כאשר מדובר על 'כוח שני'.

לאור הנ"ל, יש לדון אם פתיחת הברז גורמת לפתיחת המשאבה ב'כוח ראשון' או ב'כוח שני'.

בהגדרת כוח ראשון וכוח שני, נחלקו הראשונים במסכת סנהדרין²¹ על הגמרא האומרת:

"אמר רב פפא: האי מאן דכפתיה לחבריה ואשקיל עליה בידקא דמיא - גירי דידיה הוא, ומיחיב. הני מילי - בכח ראשון, אבל בכח שני - גרמא בעלמא הוא".

רש"י באר:

"גיריה דידיה הוא - הן הן חציו, והרי הוא כזורק בו חץ וכדמפרש ואזיל, שהמים באים בכח ראשון עליו **מיד**, כגון שהניחו **סמוך לשפת היס והשפה מדרון**.

בכח ראשון - כשפינה להם דרך לצד זה **מיד** נפלו עליו דהוי כחו.

אבל בכח שני - שהניחו רחוק קצת **ולא נפלו המים מיד בצאתו מגדרותיהן** עליו, אלא **לאחר מכאן** הלכו על המקום שהוא שם, גרמא הוא ולא מכחו".

נראה בדברי רש"י שההבדל בין כוח ראשון לכוח שני, תלוי במיקום הפפות ביחס למים ובישירות הפעולה. כאשר עם יציאת המים מהסכר פגעו מיידית בפפות - הרי זה כוח ראשון וחיוב על הריגתו, ואילו כאשר הפפות נמצא במקום מרוחק יותר, כך שהמים זרמו אחר פתיחתו עד שהגיעו אליו, הרי זה כוח שני ופטור.

לעומת זאת בספר יד רמ"ה²² ביאר את החילוק בדרך אחרת:

"דכי סלקיה לעפרא דמפסיק בין מיא לדידיה, מיא הוּו נגעו בההוא עפרא גופיה כי סלקיה לעפר גירי דידיה [היא] ואמטול הכי מיחיב. תדע, דהא מיית מחמת מיא דאתו לבתר הכי פטור, כדאמרינן והני מילי בכח ראשון, כלומר היכא דמיית מחמת מיא דאתי בכח ראשון, כי סלקיה לההוא מדעם דמפסיק בינתיים, והיינו מיא דמיעקרו מדוכתייהו בשעת סילוק הדבר והמפסיק ואינון מיא דמיקרבי לדבר המפסיק. אבל מיא דאתו בתר

19. חלק ד או"ח סימן לה.

20. סימן רנב סעיף ה ד"ה להשמעת קול.

21. דף עז, ב.

22. שם.

הכי והיני כח שני פטור דגרמא בעלמא הוא".

מבואר בדברי הרמ"ה שרק המים שזזו בשעת סילוק הדבר נחשבים לכוח ראשון.

באופן נוסף ביאר הרמ"ה :

"ואיכא לפרושי והני מילי בכח ראשון שהמים היורדין בשעה שפינה להן דרך לא עמדו עד שהגיעו לאיש הכפות, אבל אם עמדו בדרך מחמת דבר שעיקבן ולסוף נמשכו מאליהן והלכו לאו גירי נינהו, כדאמרין בפרק הבית והעליה (בבא מציעא ק"ז, א) דכל היכא דתימי מיא והדר אזלי לאו גירי נינהו".

לפי פירוש זה של הרמ"ה, גם אם המים זזו לאלתר עם הסרת המונע, בכל זאת פטור אם היה דבר שעיקב את המים במרוצתם בדרכם אל הכפות.

ואף שהרמ"ה סיים את דבריו ששני הפירושים עיקר להלכה, בכל זאת העדיף את הפירוש השני וכתב :

"והני תרי פירושי מעליי נינהו דתרוייהו אליבא דהילכתא סלקי, ולא מיחייב עד דמיית מחמת מיא דמיעקרי בשעת מעשה והוא דלא איעכבו באורחא. דאע"ג דגרמא לאו הני תרתי מילי קאמר הכא, מכל מקום חדא דאמר אמר, ואידך, אף על גב דלא פירש בהדיא, כיון דעל כרחיך דינא לא אצטריך לפרושיה. מיהו פירושא בתרא דייק טפי, משום דלפירושא קמא אין לדבר קצבה. ותו, דכולהו מיא דסמיכי להדדי כחד גופא דמו".

יש לומר שמה שהרמ"ה העדיף את הפירוש השני, הוא משום שקשה לקבוע היכן עובר הגבול בין כוח ראשון לכוח שני, שכן בעת פתיחת הסכר זזים כל המים, וברור שלא את כולם יש לכלול בגדר 'כוח ראשון'. נראה מדברי הרמ"ה שרק המים שנעו בעוצמה כתוצאה מתנופת הסרת המונע, הם בכלל 'כוח ראשון', שכן הם דומים למשיכת הרצועה בקשת ושחרור החץ, ואילו שאר המים אינם בכלל זה, אלא שקשה להגדיר בדיוק היכן עובר הגבול.

אם כן, לדעת רש"י כל מה שלא מתרחש באופן מיידי נכלל בגדר 'כוח שני', ואילו לדעת היד רמ"ה כל עוד שהסרת המונע על ידו היא שפעלה בעוצמתה את תנועת המים, ולא היה דבר שהסיט את המים ממרוצתם, חייב.

נראה אם כן, שכאשר יציאת המים אינה מפעילה באופן מיידי את המשאבה, ובעיקר אם יש מיכל אגירה שמעכב את הצורך בהפעלתה, יש לדון זאת כיכוח שני. בנוסף, בחלק מהמשאבות אין כלל זיקה ישירה בין פתיחת הברז להפעלת המשאבה, אלא שבעקבות יציאת המים, מד הלחץ חש בירידת לחץ המים ומורה על הפעלת המשאבה. פשוט שיש לדון את פתיחת הברז במערכות אלה כיכוח שני, וממילא יש לדונו בכלל גרמא. אולם, במערכות בהן עצם הוצאת המים גורמת להפעלת המשאבה, נראה שאין להתיר רק על סמך שיטת המחזה אברהם.

ה. פעולה הנעשית כדרכה האם היא גרמא

אולם, יש לפקפק בהיתר לפתוח את הברז אף אם הפעלת המשאבה נידונה כגרמא באופן עקרוני, מאחר שהפעולה נעשית באופן סדור ורגיל למעשה ואין כל שינוי באופן עשיית הפעולה בשבת מבחול. לשם כך נעיין בעיקר דין גרמא בהלכות שבת.

בעיקר דין גרמא בשבת, נחלקו האחרונים. דעת המגן אברהם²³ שהטוחן באמצעות ריחיים של מים, כך שפעולת הטחינה נעשית בכוח המים ולא בכוחו, פטור.

אבן העוזר²⁴ חלק על דבריו, כיוון שבשבת 'מלאכת מחשבת אסרה התורה', ולכך כל שכוונתו לעשיית המלאכה חייב אף שנעשה בגרמא, והביאור הלכה²⁵ נטה לדעתו. שיטה זו מבוססת על דברי הגמרא במסכת בבא קמא²⁶ האומרת:

"ית"ר: ליבה ולבתה הרוח, אם יש בלבוי כדי ללבותה חייב, ואם לאו פטור. אמאי ליהוי כזורה ורוח מסייעתו וכו', רב אשי אמר כי אמרינן זורה ורוח מסייעתו, הני מילי לענין שבת, דמלאכת מחשבת אסרה תורה, אבל הכא גרמא בעלמא הוא, וגרמא בנזקין פטור".

מבואר, שאף במקרים שנידונים כגרמא, ופטורים עליהם בהלכות נזיקין, חייב עליהם בשבת, כיוון שנתקיימה מחשבתו, ובשבת נאסרה 'מלאכת מחשבת'.

אלא שלכאורה סוגיא זו סותרת לסוגיית הגמרא במסכת שבת לגבי כיבוי דליקה בגרמא, וכל שכן לדברי הביאור הלכה, שהתיר במפורש גרמא בכל מלאכות השבת.

נראה לבאר בדעת הביאור הלכה, שלא בכל אופן שנתקיימה מחשבתו חייב, אלא דווקא כאשר המלאכה נעשית כדרכה ללא שינוי. ממילא, כיוון שדרך הטחינה בריחיים של מים היא בגרמא, הרי זו מלאכה גמורה וחיוביים עליה. לעומת זאת כיבוי רגיל נעשה באמצעות שפיכת המים על האש, ואילו הנחת כדי החרס שיתבקעו ומתוכם יצאו מים שיכבו הדליקה, אינה דרך כיבוי, ונידונה כגרמא.

ו. מתי גרמא נחשב למלאכה

מחלוקת אחרונים מפורשת זו, הינה כבר מחלוקת בין הראשונים.

רש"י על הסוגיה ממסכת בבא קמא²⁷ שהובאה לעיל כתב:

23. סימן רנב ס"ק כ.

24. סימן שכח סעיף מח.

25. סימן רנב סעיף ה ד"ה להשמעת קול.

26. דף ס, א.

27. שם ד"ה מלאכת מחשבת.

"נתקיימה מחשבתו דניחא ליה ברוח מסייעתו".

משמע שכל שנעשתה המלאכה שמעוניין לעשותה, חייב על כך, משום 'מלאכת מחשבת'. וכמו שהובא לעיל בשיטתו, מדובר כאשר המלאכה נעשית מכוחו באופן מידי.

אולם הרא"ש כתב²⁸:

"ולא אמרינן (אף על פי) שסייעו הרוח בעשיית האש הוי כאילו הוא עשהו לבדו, מידי דהוה אזורה ורוח מסייעתו, דחשבינן ליה כאילו עשה המלאכה לבדו. דהתם מלאכת מחשבת אסרה תורה, אף על פי דלא הוי אלא גרמא בעלמא, בהכי חייבה תורה כיון דמלאכה זו עיקר עשייתה על ידי רוח. אבל הכא גרמא בעלמא וגרמא בנזקין פטור".

מבואר בדבריו, שדווקא ביחס למלאכת זורה, שדרך המלאכה היא בשיתוף הרוח, חייבים על עשייתה בגרמא. לדבריו, מבואר היטב ההבדל שבין גרם כיבוי על ידי כדי חרס מלאים, שפטור, לבין זורה ורוח מסייעתו, שחייב, והוא משום שנעשה כדרך המלאכה²⁹.

מדברי הרא"ש משמע, שחייב על גרמא יהיה דווקא במלאכה שעיקר צורת עשייתה היא בגרמא. אם כן, בטחינה על ידי ריחיים של מים, מסתבר שינקוט בשיטת המגן אברהם, שנידונית כגרמא, שכן עיקר מלאכת טוחן היא ביד.

לעומת זאת, הרמב"ם³⁰ כתב, שהצד באמצעות כלבים חייב:

"המשלח כלבים כדי שיצודו צבאים וארנבים וכיוצא בהן, וברח הצבי מפני הכלב, והיה הוא רודף אחר הצבי, או שעמד בפניו והבהילו עד שהגיע הכלב ותפשו, הרי זה תולדת הצד וחייב".

וכתב על כך המשנה ברורה³¹:

"שכן דרך הציידים".

הוסיף לבאר בשער הצייד³²:

"הוספתי סברא זו, דאי לאו הכי תקשי על הרמב"ם למה מחוייב בעומד בפניו והבהילו, לו יהי שהיה אדם צודה הצבי והוא הבהילו, בודאי לא היה

28. בבא קמא פרק ו' סימן יא.

29. וראה בספר עמוד הימיני לגר"ש ישראל סימן כד.

30. הלכות שבת פרק י הלכה כב.

31. סימן שטז ס"ק י.

32. שם ס"ק יג.

הוא מחוייב משום צידה בעבור שעמד והבהילו להצבי, ואינו רק מסייע לצידת חברו. וגרע מזה אינו יכול וזה אינו יכול, דשם עושה עצם המלאכה, מה שאין כן הכא דהוא רק גרמא לזה, ואפילו ברודף אפשר דפטור. אבל בסברתי ניחא קצת, ועיין בבא קמא דף ס' לענין זורה".

מבואר שלדעת הרמב"ם (כפי שנפסקה להלכה במשנה ברורה), כל מלאכה שנעשית כדרכה חייבים עליה, אף כשאין זו עיקר צורת המלאכה. לשיטה זו יש לחייב בריחיים של מים, הואיל וכך היא דרך הטחינה בריחיים שכאלה.

נתבאר אם כן שלש דרכים בדברי הראשונים. לדעת רש"י בכל אופן שמתקיימת מחשבתו חייב על גרמא, ואילו לדעת רמב"ם כל שעושה את המלאכה כדרכה חייב עליה, ולרא"ש רק אם עיקר המלאכה נעשית בדרך זו חייב עליה.

ז. דעות האחרונים על מכשירי גרמא

מדברי המשנה ברורה שהובאו לעיל, נראה שנקט להלכה כדעת הרמב"ם, וכן נראה שנקט האחיעזר³³.

ביתר חריפות כתב בשו"ת ציץ אליעזר³⁴:

"אודות המצאת מכשירים שפעולת מלאכת ההבערה וכדומה תעשה על ידם בדרך של גרמא, אם אפשר להתיר ההדלקה בשבת על ידם. לדעתי, אם כך הוא כבר דרך ההדלקה [והדומה לזה] באופן של גרמא, אזי זה יוצא כבר מגדר זה וחייב בשבת משום מלאכת מחשבת... ואם כן דון מינה לענין מלאכת ההבערה בשבת [והדומה לזה] אם היא נעשית על ידי מכשיר כזה שעיקר עשייתה בדרך של גרמא, דחייב משום מלאכת מחשבת שאסרה תורה, אף על גב דלא הוי אלא גרמא בעלמא".

מבואר בדבריו, שאוסר שימוש במכשירים שמותקן בהם מנגנון גרמא, הואיל וכעת דרך המלאכה במכשיר זה הוא בגרמא. נמצא, שלדבריהם יש לאסור לכאורה את השימוש במים במקום בו מותקנת משאבה, כשפתיחת הברז תגרום להפעלתה באופן וודאי.

אולם מדברי כמה אחרונים עולה, שלא נאסרה גרמא אלא במלאכות שעיקר עשייתן בגרמא, כמשמעות שיטת הרא"ש.

כך כתב החזון איש³⁵:

33. חלק ג סימן ס.

34. חלק כא סימן יג.

35. בבא קמא סימן יד אות יב.

"החורש או זורע בשבת במכונה המתוקנת לכך, והאדם לוחץ לחיצה ראשונה, ועל ידי זה מוציא כוח חוס הגורם לאדים שיבואו ויניעו את הגלגל, ותנועת הגלגל ממשכת יצירת האדים וכן חוזר חלילה, נראה דכל החרישה והזריעה חשיבא גירא דיליה ומעשיו וכו'. ועוד דעיקר חרישה וזריעה נעשה ע"י שור, ואין האדם רק הנועץ את יתד המחרישה ומחזיקו וכו', דכיוון דדרכו בכך זהו עיקר המלאכה וכו', מיהו במלאכה שעיקרה בכוחו אינו חייב על מעשה בהמתו".

מבואר, שהחמיר דווקא במלאכה הקשורה בחרישה, כיוון שצורת המלאכה העיקרית היא בגרמא (ע"י שוורים), ואילו במלאכות שעיקר עשייתם ע"י מעשה ישיר, אין להחמיר בגרמא גם כאשר זוהי דרך פעולה מקובלת.

וכן מבואר להדיא בספר אמרי בינה³⁶, שכתב על דברי אבן העזר:

"ומ"ש ראייה מצידה, דאם הבהיל אדם את הצבי, ועמד בפניו עד שהגיע הכלב ותפסו, דהוי צידה וחייב למ"ש, ג"כ אינו ראייה, דשם כן הוא דרך מלאכה זו לעשות על ידי כחו, משא"כ מלאכת הטחינה האסורה הוא רק בעושה בידים".

מבואר, שלדעתו טחינה על ידי ריחיים של מים נידונת כגרמא, הואיל ועיקר טחינה ביד. מדבריו עולה, שגם הרמב"ם שהחמיר בצידה על ידי כלבים, אינו חולק על הרא"ש, אלא שלדעת הרמב"ם צידה בדרך זו כלולה בעיקר דרך הצידה.

ביתר ביאור כתב בשו"ת רב פעלים³⁷:

"מיהו חזרתי ואמרתי, שיש לתרץ בעד המגן אברהם, דאין הכי נמי חשיב מעשה, אך הוי כלאחר יד, משום דאורחא דמלאכת הטחינה לא הוי בהכי, וידוע בהלכות שבת כל מלאכה דלא עביד לה כאורחא, אין בזה איסור תורה אלא איסור דרבנן, משום דכל מלאכות שבת ממשכן גמרינן. ולפי"ז נתרצה קושית אבן העזר על המגן אברהם, דאיכא לחלק וכו', גבי נותן חיטים לריחיים של מים, אף על גב דטחינת החיטים חשיב נמחו מחמתיה, מכל מקום לא הוה דכוותה במשכן, ומאחר דלא הוה דכוותה במשכן חשיב כלאחר יד ופטור אבל אסור".

אם כן, לכאורה, דין פתיחת הברז במערכת המדוברת תלויה במחלוקת הפוסקים הנ"ל.

36. שבת סימן כז.

37. חלק א' יו"ד סימן ב.

ח. לפתוח הברז כשאינ מחשבתו על המשאבה

אולם נראה שבנידון דידן יש להקל לכו"ע, שכן יסוד האיסור בעשיית מלאכה בגרמא כשנעשית כדרכה, הוא משום מלאכת מחשבת, שמתקיימת מחשבתו בעשיית המלאכה ואינו משנה בדרך פעולתה. אולם במציאות, רוב החיילים כלל אינם יודעים שפתיחת הברז תוביל להפעלת המשאבה, וממילא אין להחשיב זאת כהתקיימות מחשבתם. בדומה לכך כתב הגרש"ז אויערבך³⁸ וז"ל:

"גם רחש לבי לומר, שאף המים הראשונים היוצאים מחמת הסרת המונע, כיון שאינם הולכים ממש מכוחו, יש להם רק "דין" של כוחו, ואם כן אפשר שדוקא אם גם כוונתו כך, אז אומרים שכל מה שנעשה תיכף ומיד מתיחס אליו, וכמאן דעבד ליה בידים דמי. מה שאין כן במי שלא ידע כלל מהמים, והסיר דף ויצאו המים הראשונים הסמוכים לדף והזיקו, או הרגו, אפשר שנחשב רק גרמא ופטור".

נראה, שבמקום צורך יש להקל, גם לחייל שידוע שגורם בפתיחת ברז המים להפעלת המשאבה, משום שהפעולה בה הוא עוסק אינה הפעלת המשאבה אלא פתיחת הברז והוצאת המים, ואין לדון את פעולתו כהפעלת משאבה כדרכה, וכך אמר לנו הגר"א וייס.

בדומה לכך כתב אבן העוזר³⁹:

"אבל בהעמיד בהמתו על גבי מחובר, דאין כוונתו ומחשבתו על שום מלאכה, רק שבהמתו תאכל ותמלא כריסה, ואין מחשבתו על המלאכה כלל, לכן פטור, כיון דהוא אין עושה כלום, וגם מחשבתו לא היה על המלאכה כלל".

מבואר בדבריו, שלא נאסר להעמיד בהמתו שתאכל עשב, אף שבוודאי תתלוש וכך היא צורת אכילתה, הואיל ומחשבתו אינה על המלאכה אלא על אכילת הבהמה, ובכה"ג לא נאסרה גרמא. כמו כן יש לומר, שמותר לפתוח את הברז להוציא מים, אף שבשל כך ולצורך כך תפעל המשאבה שאינו אלא גרמא⁴⁰. ונראה שיש לסמוך על סברא זו בצירוף שיטת המחזה אברהם, ובצירוף דברי האחרונים המקילים בכל שאין זו עיקר דרכה של המלאכה.

ט. סברות נוספות להקל

נוסף על כך, במערכות מים שמוקנקן בהם מיכל אגירה, נראה שיש להקל משום שהפעלת המשאבה אינה מתרחשת באופן מיידי, ויש לדון זאת כגרמא, על פי שיטת

38. מנחת שלמה חלק א סימן י.

39. סימן שכח סעיף מח.

40. וראה אמרי בינה או"ח סימן כז שתמה על סברת אבן העוזר.

הזרע אמת⁴¹.

יתכן שיש להחיל היתר זה, בכל אופן שפעולת המשאבה נגזרת מפעולה נוספת של חיישן. בדומה לכך נחלקו הפוסקים, אם לדון כגרמא את הוצאת מים מדוד חשמל שתוביל בעקבותיה לכניסת מים קרים לדוד ותגרום לבישולם. דעת הגרצ"פ פראנק⁴², שהואיל וכניסת המים באה אחר יציאת המים, נידונת כגרמא. ואילו דעת הגר"ע יוסף⁴³, שהואיל והדבר מתרחש באופן מיידי כהרף עין, נידון כמעשה גמור בכוח ראשון. אולם, ממשמעות דברי הגר"ע יוסף, נראה שהחמיר בדבר רק משום שמיירי באיסור תורה, ואילו בנידון דידן שהפעלת המשאבה אינה כרוכה אלא באיסור דרבנן, יתכן שגם לדעתו יש לדון זאת כגרמא.

במערכות כאלה, נראה שקיים היתר נוסף, על פי מה שנתבאר בתשובת המהר"ם שיק⁴⁴ שכתב:

"מיהו עיין בתוספות סנהדרין הנ"ל שכתבו גבי משיך נחש, דהואיל ואין הארס עדיין בעולם, פטור, אפילו סוף לבוא. ואם כן יש לדון במצודה שנעשה לצוד, באופן שאם תבוא שם חיה תפול ותשתנה וכדאיתא בשבת⁴⁵, ועל ידי זה תצוד, הוי כאילו מעשה הצידה אינו עדיין בעולם, ופטור דהוי כגרמא וכמו ארס נחש".

מבואר שכל שנדרש שינוי במציאות אחר פעולתו, כגון שמניח מצודה שמשנתנה בעקבות פגיעת החיה בה וכך צדה, נידון כגרמא. ממילא, יש לדון שכל שיש צורך בהוראה של החיישן שימשנתנה בעקבות הוצאת המים, נידונת פעולתו כגרמא.

י. שימוש במערכת האסורה כשהחייל אינו מודע לכך

במערכת שבה הוצאת המים מפעילה באופן ישיר את המשאבה (בשונה ממערכות מים שמצוי בהם מיכל אגירה, או מערכות שמופעלות באמצעות חיישן, שבידנו היתר מבוסס), לא מצאנו היתר מלבד לשיטת המחזה אברהם שהובאה לעיל. אף על פי כן, נראה שבמקום צורך ניתן להקל, שלא להודיע על האיסור שבדבר לחייל שאינו מודע לכך שפתיחת הברז גורמת להפעלת המשאבה.

האחרונים נחלקו האם העושה באופן שהוא 'מתעסק' נחשב לעובר עבירה

41. חלק א סימן מד. וראה שו"ת בית יצחק או"ח סימן נז שחלק על כך, אולם נראה שבהסרת מונע יש להקל בזה לכולי עלמא.

42. הר צבי חלק א סימן קפח, לגבי דוד שמש.

43. שו"ת יביע אומר חלק ד או"ח סימן לה, לגבי בוילר.

44. אורח חיים סימן קיד.

45. יח, א.

מן התורה, או שאין בדבר איסור כלל. לדעת המקור חיים⁴⁶ אין בכך איסור כלל, ואילו בשו"ת רבי עקיבא איגר⁴⁷ נקט שיש בכך איסור, ועל העובר עבירה במתעסק לשוב בתשובה. גם לשיטת רעק"א מדובר על שאר איסורי תורה, אבל המחלל שבת במתעסק אינו נידון כעובר עבירה כיוון שלא עשה 'מלאכת מחשבת'.

לאור זאת, נראה שאין לאדם חובה להפריש חבירו מלעשות מלאכה כשעושה כ'מתעסק', כיוון שחבירו אינו עושה עבירה. וכן הורה השדי חמד⁴⁸ במקום צורך וז"ל:

"נמצא העולה מזה לדינא הוא כך, דאם חבירו חושב דעוסק בדבר של היתר לגמרי, דאינו יודע כלל דעוסק בדבר עבירה, יש להקל לצורך שלא להודיעו".

לאור זאת, נראה שאין חובה להפריש חייל שאינו יודע מכך שפתיחת הברז תוביל להפעלת המשאבה.

יא. הלכה למעשה

א. בכל מערכות המים, כשאינו יודע בוודאות שהמשאבה כבויה, מותר להשתמש אף במים מרובים, ואין צורך לברר זאת.

ב. מותר להשתמש במערכת שמותקן בה מיכל התפשטות וכן במערכת שמופעלות על ידי חישון, משום שהפעלת המשאבה על ידי פתיחת הברז במערכות אלו נחשבת לגרמא.

ג. אסור להשתמש במערכת בה הוצאת המים גורמת באופן ישיר להפעלת המשאבה, כיוון שהסרת המונע באופן זה נידון כ'כוח ראשון'. אולם חייל שאינו יודע על כך שפתיחת הברז גורמת להפעלת המשאבה, אין חובה להודיע לו על כך, ואינו עובר כל איסור משום שהינו בגדר 'מתעסק'.

ד. כיוון שרכישת מנגנוני שבת למשאבות כרוכה בהפסד מרובה למערכת הצבאית, ולאור המתבאר לעיל, נראה שאין לחייב את הצבא לרכוש התקנים אלה. אך מאידך יש להמליץ על רכישת מערכות שיש בהם מיכל אגירה המכיל כ-50 ליטר, כך שבשימוש רגיל במים לא בהכרח תופעל המשאבה.

46. סימן תלא ס"ק א.

47. מהדורה קמא סימן ח.

48. מערכת ה אות ב.